

ORTA VE İÇ ASYA'DA GEYİK TAŞLARI VE BU TAŞLARIN SEMBOLİZMİ

Arş. Gör. Fırat KARA

Bronz Devri'nden itibaren ortaya çıktığı düşünülen, kökeni menhir- lere/megalitlere kadar giden, bir grubunun üzerindeki yoğun stilize geyik tasvirleri nedeniyle "geyik taşları" olarak adlandırılan dikili taşların ince- lenmeye başlanması 19.yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir. Günümüzde geyik taşlarının çok büyük bir çoğunluğu başta Moğolistan olmak üzere Tuva'da, Baykal ötesinde, Dağlık Altay'ın doğu bölgelerinde bulunmuş- tur. Ayrıca Kırgızistan, Doğu ve Merkezi Kazakistan, Güney Ural, Kaf- kaslar, Gürcistan, Karadeniz'in kuzeyi, Bulgaristan ve Avrupa'nın farklı yerlerinde geyik taşları tespit edilmiştir. Taşların biçimine göre tasnif şekli olsa da asıl sınıflandırma taşların üzerindeki tasvirlerle göre yapılmıştır: Stilize geyik tasvirli geyik taşları, çeşitli hayvanların tasvir edildiği geyik taşları, hayvan tasvirsiz geyik taşları. Çalışmanın amacı Avrasya'da geniş bir sahaya yayılmış olan geyik taşlarını Orta ve İç Asya'dan örneklerle ele almak, üzerlerindeki simge, işaret ve hayvan tasvirlerinin ne anlama gele- bileceği üzerinde durmaktır.

Anahtar Kelimeler: Geyik Taşı, Moğolistan, Tuva, Altay, sembolizm

DEER STONES AND THEIR SYMBOLISM IN CENTRAL AND INNER ASIA

Deer stones are thought to have emerged from the Bronze Age, whose investigation dates back to the end of the 19th century, origin go back to menhirs/megaliths. The name of the deer stones derives from the dense deer depictions on a group. The vast majority of deer stones have been found in the eastern regions of the Mountainous Altai, Transbaikal, Tuva, primarily in Mongolia. In addition, deer stones were determined in Kyrgyzstan, Eastern and Central Kazakhstan, Southern Ural, Caucasus, Georgia, the north of the Black Sea, Bulgaria and in different parts of Europe. Although there is a classification according to the shape of the stones, the main classification was made according to the descriptions on the Stones: Deer stones with stylized images of deer; deer stones with variety images of animals; deer stones without animal depiction. The aim of the study is to examine the deer stones, which are spread over a wide area in Eurasia, with samples from Central and Inner Asia and to emphasize the meanings of symbols, markings, and animal depictions on them.

Keywords: Deer Stone, Mongolia, Tuva, Altai, Symbolism

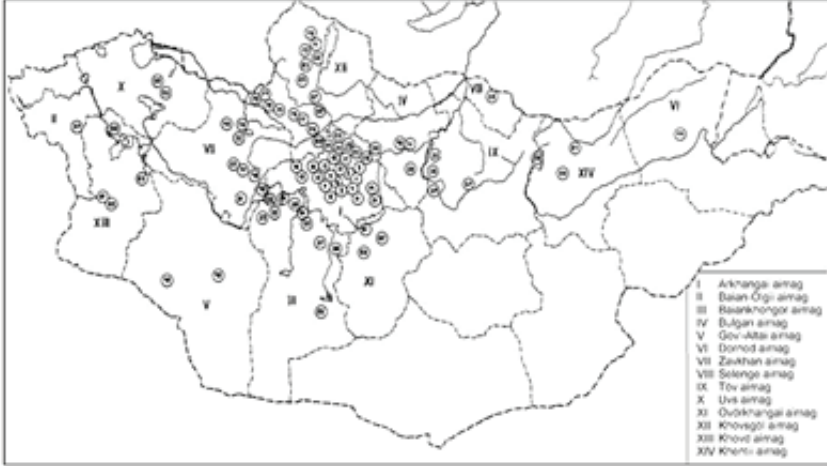
1. GEYİK TAŞLARI

1.1. Geyik Taşlarının Yayıldığı Alanlar

Geyik taşları üzerine ilk anlatımların sahipleri Rus seyyahlar G.N. Potanin ve D.A. Pozneyev'dir (Novgorodova, 1989: 176). V.D. Kubarev Altay'da, M.P. Gryaznov Tuva'da, V.V. Volkov Moğolistan'da geyik taşları üzerine çalışmalar yürütmüş, Sosnovskiy ve Dikov gibi araştırmacılar geyik taşlarının sınıflandırılması üzerine çalışmıştır (Novgorodova, 1989:176). Bu araştırmacıların dışında A.P. Okladnikov, Y.S. Hudyakov, S.İ. Vaynşteyn, M.H. Mannay-ool gibi araştırmacılar da geyik taşlarıyla ilgilenmiştir (Volkov, 2002:18).

1990'lı yıllarda geyik taşlarının sayısı Moğolistan da 600 civarında (Volkov, 2002: s. 14), Tuva'da 20'den fazla, Baykal ötesinde 10 civarında, Dağlık Altay'ın doğu bölgelerinde 50 civarındaydı (Novgorodova, 1989:174). Kırgızistan, Doğu ve Merkezi Kazakistan, Rusya'nın güneybatı bölgelerinde geyik taşları bulunmuştur. Geyik taşların varyantı şeklinde bazı dikilitaşlar Kuzey ve Merkezi Kafkaslarda, benzer bir eser Gürcistan'ın güneyinde bulunmuştur. Bunun dışında kuzeydoğu Bulgaristan'da ve Dobruca'da iki geyik taşı tespit edilmiştir. Bazı araştırmacılar bronz çağına ait Kuzey İtalya'daki geyik taşına benzeyen heykellere de dikkat çekmiştir (Volkov, 2002: 14). Özellikle Moğolistan göz önüne alındığında bu sayının birkaç misli artmış olması dikkat çekicidir (W. W. Fitzhugh, 2009:186).

Geyik taşlarının yapımında farklı renk granit levhalarda, bazalt, şist ve mermer kullanılmıştır. Kenarları pahlı ya da dörtgen olan taşların yükseliği 2-5 m olup taşlardaki resimler kabartma ve oyma teknikleri ile yapılmıştır (Volkov, 2002: 18; Novgorodova, 1989: 173). Bu tekniklerin dışında taş alet kullanımının daha uygun olduğu darp tekniği (negatif kabartma) de kullanılmıştır. (Gantulga, Eruul-Erdene, & Magay, 2020: 52).

Çiz. 1. Moğolistan'daki geyikli taşların dağılımını gösteren harita (Volkov, 1981)

1.2. Geyik Taşlarının Sınıflandırılması

İlk sınıflandırma çalışmaları 19.yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Potanin taşları yontulmuş ve yontulmamış olarak ikiye ayırmıştır. G. Grane, Tuva ve Moğolistan'da yaptığı incelemelerde geyik taşlarını farklı gruplara; tekli ya da sıralı dikilişlerine göre, kesitlerine göre ve üzerindeki tasvirlerle göre ayırmıştır. Bu üçüncü tip gruplama sonraki tipoloji çalışmalarının temeli olmuştur. Taşları dış görünüşlerine göre gruplandırılan bir diğer isim A.P. Okladnikov'dur (Savinov, 1994: 10). S.İ. Vaynşteyn resimlerin konu ve kompozisyonlarını, N.N. Dikov ve M.H. Manay-ool ise hayvan tasvirlerinin üslup özelliklerini temel almıştır (Mannay-ool, 1968:139). Dikov'un sınıflandırması geyik taşları, natüralist geyik ve at tasvirli taşlar ile stilize geyik tasvirli taşlar olarak ikiye ayrılırken (Dikov, 1958: 46) Volkov, ilk baskısı 1981 yılında yapılan eserinde, bu gruplamayı hayvan tasvirli olanlar ve olmayanlar diye iki ana gruba böldükten sonra genel olarak üç başlıkta toplamıştır:

1. Hayvan Tasvirsiz Geyik Taşları (Genel Avrasya Tipi)
2. Stilize Geyik Tasvirli Geyik Taşları (Moğol-Transbaykal Tipi)
3. "Gerçekçi" Hayvan Tasvirli Geyik Taşları (Sayan-Altay Tipi) (Volkov, 2002: 18)

Novgorodova ise Volkov'un sınıflandırmasına son şeklini vermiştir:

1. Stilize Geyik Tasvirli Geyik Taşları (Moğol-Transbaykal Tipi)
2. "Gerçekçi" Hayvan Tasvirli Geyik Taşları (Sayan-Altay Tipi)
3. Hayvan Tasvirsiz Geyik Taşları (Genel Avrasya Tipi) (Novgorodova, 1989: 185).

D.G. Savinov bu sınıflandırmayı alt tiplerle genişletmiştir. Ona göre stilize birinci gruptaki taşlar dört alt tipte, ikinci grupta olanlar iki alt tipte toplanabilmektedir (Savinov, 1994: 72-77).

1.2.1 Stilize Geyik Tasvirli Geyik Taşları (Moğol-Transbaykal Tipi)

Bu grup, taşlarda uzun kuş gagası biçimli ağız olan, geriye doğru uzanmış boynuzlarıyla uçarmışçasına tasvir edilen geyiklerden ismini almıştır.

Alt Tip-1: Düzgün olmayan bloklardan kırık parçalardan oluşan bu tipte taşların baş kısmında yer alan halka-küpeler ve taşı bölümlere ayıran çizgiler yoktur. Stilize geyikler ve bunlardan kalan kısımlarda hançerler, çeşitli silahlar ve başka hayvanlar resmedilmiştir.

Çiz. 2. Stilize Geyik Taşları Alt Tip-1 (Savinov, 1994)

Alt Tip-2:

Bu tipte levhalar daha özenle ve üst kısımları eğimli olarak kesilmiş, baş kısımlarda halka-küpe tasvirlerine genellikle yer verilmiştir. Taşı bölümlere ayıran çizgiler bu tipte de genelde görülmez.

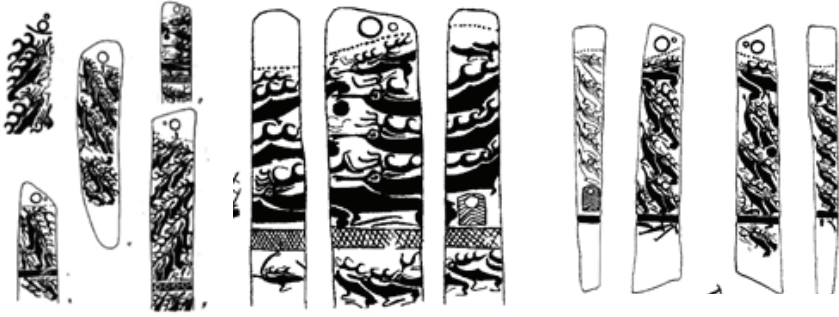
Çiz. 3. Stilize Geyik Taşları Alt Tip-2 (Savinov, 1994)

Alt Tip-3: Her kenarında nispeten eşit yüzeylere sahip bu tip taşlarda 2.alt tipteki gibi geyikler olabildiğince sıralı bir şekilde dizilmiştir. Önceki iki tipte görülmeyen, taşın alt kısmını çevreleyen ve kemer vazifesi gören çizgilere silah asılmamıştır. Bunlar kemerin alt ya da üstünde yatay ya da dikey olarak yerleştirilmişlerdir. Ancak tamga olması muhtemel bazı işaretler (Pi sayısı şekilli) kemere asılabilmektedir.

Çiz. 4. Stilize Geyik Taşları Alt Tip 3 (Savinov, 1994)

Alt Tip-4: Oldukça düzgün formlara sahip bu taşlar bu grubun ve genel olarak geyik taşların en gösterişli örneklerine sahiptir. Taşlar halkalı baş kısımlarından eğimli kesilmiş, alt ve üst kısımlardan kemer ve kol-yelerle bölümlenmiştir. Geyik tasvirleri ise genelde bu iki kısım arasında kalan yüzeye bazen de hem bu kısma hem de kemer kısmının altındaki bölüme resmedilmiştir. Bu taşlarda silah ve teçhizatlar genellikle kemere aşağı ya da yukarıdan kemere tutturulmuştur.

Çiz. 5a. Stiliz Geyik Taşları Alt Tip-4 (Volkov, 2002)

Çiz. 5b. Stiliz Geyik Taşları Alt Tip-4 (Volkov, 2002)

Çiz. 5c. Stiliz Geyik Taşları Alt Tip-4 (Volkov, 2002)

1.2.2. “Gerçekçi” Hayvan Tasvirli Geyik Taşları (Sayan-Altay Tipi)

Önceki gruptaki hayvanların yoğun stilizasyonuna karşın bu gruptaki hayvanlar nispeten daha gerçekçi tarzda yapılmışlardır. Bu gruptaki taşların baş kısımlarında genelde birbirine paralel çizgilerle halka-küpe yer alır. Ayrıca baş ve gövde kısımlarında kolye ve kemer çizgilerine, kemerlerde ya da dağınık vaziyette silahlara ve başka nesnelere rastlanır. Gövdelerinde geyik tasvirleriyle birlikte at, öküz, domuz, kaplan gibi başka hayvanlar da tasvir edilmiştir.

İkinci tipte yer alan “gerçekçi” geyiklerin zincir şeklinde sıralandığı örnekler Altay, Tuva ve Kazakistan’daki kaya resimlerinde yaygındır. İkinci tipte geyik figürleri yerini yavaş yavaş statik şekilde gösterilmiş at, yaban domuzu gibi hayvanlara bırakmıştır (Novgorodova, 1989:191). Bu gruptaki hayvanların ayakları 1.grupta olduğu gibi bükülü vaziyette değil genelde Tagar ve İskit madeni eserlerinde görülen kabza ya da bazı eşyaların tepeliklerini süsleyen hayvanların ayakları gibi dikine resmedilmiştir.

Alt Tip-1: Bu alt tipte hayvan tasvirleri seyrek ve dağınıktır. Tekil hayvan tasvirleri taşa göre dikey ya da yatay konumda resmedilmiştir. Hayvanların ve silahların birbirine karşı oranları değişkendir. Bazı tasvirlerde hayvanlar silahlardan büyüktür, bazılarında ise durum tam tersidir.

Çiz.6. “Gerçekçi” Hayvan Tasvirli Geyik Taşları Alt Tip -1 (Savinov, 1994)

Alt Tip-2: Önceki alt tipe göre bu grupta hayvan tasvirlerinin yoğunluğu ve 1.grupta olduğu gibi hayvanların birbiri ardına dizilmeleri dikkat çekicidir.

Çiz. 7. “Gerçekçi” Hayvan Tasvirli Geyik Taşları Alt Tip -2 (Savinov, 1994)

1.2.3. Hayvan Tasvirsiz Geyik Taşları (Genel Avrasya Tipi)

Bu grupta üst kısmı pahlanmış ya da eğimli kesilmiş taşların yüzeyinde belirgin sadelik, birbirine paralel sağa ya da sola eğik iki ya da üç çizgi, boyunda ya da alt kısımda taşı çevreleyen çizgi (kolye ve kemer), hançer ya da balta 2.tipteki taşlara benzemektedir. En belirgin fark ise bu taşların üzerinde hayvan tasviri olmamasıdır.

Çiz. 8. Hayvan Tasvirsiz Geyik Taşları (Genel Avrasya Tipi) (L.R. Kızlasov, 1978)

Res.1 Hayvan Tasvirsiz Geyik Taşları (Genel Avrasya Tipi) (Fırat Kara, 2007)

Res.2 Hayvan Tasvirsiz Geyik Taşları (Genel Avrasya Tipi) (Fırat Kara, 2022)

1.3. Geyik Taşlarının Tarihlendirilmesi

Novgorodova geyik taşlarını milattan önceki 2.bin yıldaki kavimlerle ilişkilendirirken, birinci tip taşların yaşını belirlemede bunların üzerinde yer alan süslerden, özellikle silahlardan yararlanmıştır. Ona göre stilize, uzun gövdeli ve uzun suratlı geyiklerin tasvir edildiği taşların silah çeşitleri Karasuk Kültürü'nde yaygındır. Taşlar üzerindeki kemerler Karasuk Kültürü'nün geometrik figürlerine benzemektedir. Böylece silahlar göz önüne alındığında birinci tip geyik taşlarında tarihlleme M.Ö. 2.bin yılın ikinci yarısına kadar gitmektedir (Novgorodova, 1989: 173, 187).

Çiz.9a. 1.grup geyik taşlarının üzerinde yer alan çeşitli silah örnekleri (Novgorodova, 1989)

Çiz.9b. Karasuk Dönemi hançer örnekleri (Novgorodova, 1989)

İkinci grup geyik taşlarındaki bıçak ve hayvan tasvirlerinin Tağar ve İskit dönemine ait eserlerde yer alan tasvirlerle benzerlik göstermeleri bu taşların M.Ö.8-5.yüzyıllara tarihlendirilmesini imkân vermiştir (Novgorodova, 1989:195-197; Çlenova, 1966:53; Mannay-ool, 1968: 148).

Geyik taşlarının tarihlendirmesinde Tuva'daki Arjan mezar kompleksinde bulunan bir geyik taşı yardımcı olmuştur. Burada M.Ö. 8-7.yüzyıllara tarihlenen bir kurganın¹yapımında kullanıldığı anlaşılan, üzerinde geyik ve “gerçekçi” domuz tasvirlerinin yer aldığı geyik taşı parçaları bulunmuştur (Çlenova, 1991:24). Kurganın ait olduğu dönem ikinci grup geyik taşlarının en geç M.Ö. 1.bin yılın birinci yarısına tarihlendirme imkânı sağlamıştır.

Üçüncü tip araştırmacılar tarafından M.Ö. 7-6.yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Novgorodova, 1989: 201).

¹ Kurganın tarihlendirmesi çeşitli sebeplerle kurganı kazan M.P. Gryaznov tarafından önce M.Ö. 8-7, 7-6.yüzyıllara sonradan ise M.Ö. 9-8.yüzyıllara yapılmıştır. Burada bulunan geyik taşı ise aynı araştırmacı tarafından M.Ö.12-9.yüzyıllara tarihlendirilmiştir (Çlenova, 1991:24) Gryaznov benzer tarihlendirmeyi Birinci Arjan Kurganı için de yapmıştır: M.Ö. 8-7.yüzyıllar. Bu kurgandan elde edilen buluntulardan yapılan dendrokrolojik incelemeler M.Ö.9-8.yüzyıllara işaret ederek geyik taşının bulunduğu kurganla bu kurganın aynı döneme ait olduğunu göstermektedir (Çugunov ve Parzinger, Nagler, 2017 :14).

Çiz.10a. İkinci grup geyik taşı örnekleri, Uyuk-Turan ve Arjan, Tuva (Çlenova, 1962) (Gryaznov, 1980)

Çiz.10b. Tagar Kültürü'ne ait madeni eserler (E.B. Vadetskaya, 1986)

Çiz.10c. Arjan Kurgan'ından madeni buluntular (Gryaznov, 1980)

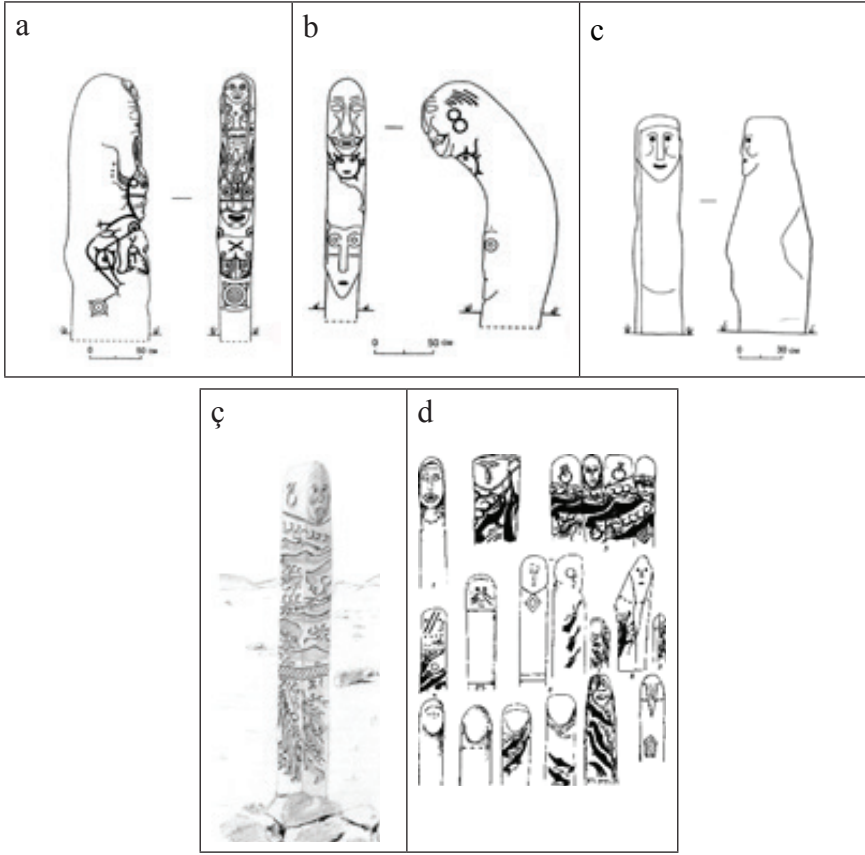
Son dönemde yapılan kazı çalışmaları ile geyik taşlarının temelinde ya da etrafında radyokarbon yöntemlerinin kullanılmasını sağlayan organik buluntular ele geçirilmiştir. Bu çalışmalardan birinde² geyik taşlarının da yer aldığı kurban (sunak) alanından alınan materyallerin analizinde M.Ö. 13-8.yüzyıl tarihi elde edilmiştir (Gantulga, Eruul-Erdene, & Magay, 2020, s. 56). Benzer bir radyokarbon çalışması Moğolistan'da Hövs-göl Aymak'ta gerçekleştirilmiştir. Geyik taşı ile bağlantılı yirmiden fazla at kafası aynı döneme tarihlendirilmiştir (Fitzhugh, 2009: 189). Böylece Kızlasov'un taşların üzerindeki tasvirlerden yola çıkarak tarihlendirme yapmanın yeterli olmadığını ifade ettiği görüşü (Kızlasov, 1978: 26) günümüzdeki teknolojik gelişmelerde elde edilen sonuçlarla kısmen doğrulanmış görünmektedir; zira üslup analizi ve karşılaştırmalarla elde edilen sonuçların tarihsel üst limiti, Novgorodova'nın işaret ettiği Karasuk Kültürü sınırları içinde kalmakla birlikte, günümüze yaklaşık 500 yıl yaklaşmıştır.

1. Geyik Taşlarında Sembolizm

Geyik taşlarının kökeninin Neolitik devirlere kadar inen menhirlerden geliştiği düşünülmektedir. Üzerinde yer alan tasvirlerin ise çeşitli ruhlarla ve inançlara ait olması muhtemeldir (Çoruhlu, 2001, s. 95). Geyik taşlarının iki ya da üç bölümlü oluşu, üzerindeki kozmik semboller on-

² Moğolistan'da Hoyd Tamir Vadisi

ları dünya ağacı ile bağlantılı hale getirmektedir (Volkov, 2002:18). Bazı araştırmacılara göre ise geyik taşlarının esaslı ölen savaşçının teçhizatı ve eşyalarının asıldığı ve Bronz devrinde Sayan-Altay'da Hangay'da kökeni kaya resimlerine kadar giden ahşap direkler olduğu ifade edilmiştir (Yesin, 2018:103). Ancak Orta ve İç Asya göz önüne alındığında daha yakın tarihsel ve bölgesel kökler geyik taşları gibi antropomorfik karakterli ve üç bölümlü evren modelini yansıtan Okunyev heykellerinde de (M.Ö. 2.bin yılın başı) aranabilir (Domozhakov, 2019).

Çiz.11 a-c Antropomorfik Okunyev heykellerinden örnekler (Domozhakov, 2019)

Çiz.11 ç-d Antropomorfik geyik taşlarından örnekler (Magail, 2005; Novgorodova, 1989)

Geyik taşları tabiri stellerin üzerine yapılan yoğun geyik tasvirlerinden kaynaklansa da taşlar genelde, beraberinde çok anlamlılığı getiren, insan şekillidir. Bu yüzden geyik taşlarının temelinde antropomorfik imge yatmaktadır (Volkov, 2002, s. 17). Volkov, birinci tip geyik taşlarının savaşçı figürleri veya kabile aristokrasisinin temsilcileri olduğuna inanıyordu. N.N. Dikov geyik taşlarının semantiği bağlamında, “bütün geyik taşlarının açıkça ölen bir reisin, bir insanın timsalidir, buna kanıt taşlardaki kemer ve silah tasvirleridir” diye yazmıştır (Savinov, 1994: 12, 15).

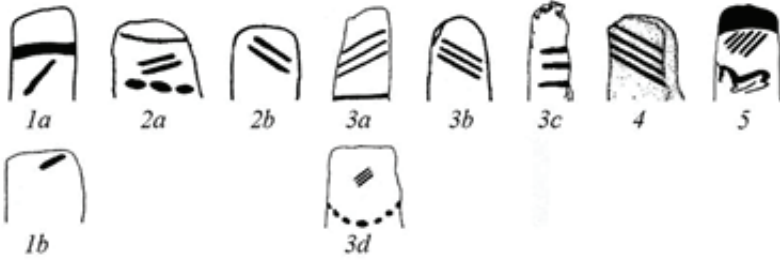
Bu durum hem atalar kültü hem de antropomorfik tanrı anlayışını akla getirmektedir. Geyik taşlarının atalar kültürüne işaret etmesi Göktürklerdeki saygı duyulan ana-baba/ata heykellerinin köklerinin buralarda aranması gerektiğini de göstermektedir.

Okunyevev heykellerinin üst bölümlerinde olduğu gibi (Domozhakov, 2019:12) geyik taşlarının antropomorfik tanrı ile ilişkilendirilmesi çeşitli Türk topluluklarında insan şekline bürünmüş tanrı anlayışı ile benzetilmektedir. Çuvaşlarda Tanrı beyaz giysili, ayakları yerde, başı gökte olan bir insan olarak düşünülmüştür (Bayat, 2011: 233). Geyik taşları da ayakları yerde başı ise bazı örneklerde 3 m'yi aşarak göğe uzanmaktadır.

Geyik taşlarının antropomorfik kökeni taşların üzerinde yer alan insan yüzü, kemer, kolye, küpe, silahlar vs. gibi işaretlerle kendini gösterirken silahlar, gerdanlık, savunma veya tören kemeri de askeri statünün egemenlik işaretleri olarak öne çıkmaktadır. Bütün bunlar geyik taşlarının savaşçı-lider imgesinin vücut bulmuş hali olarak düşünülmektedir. Bu lider sadece belirli bir kavmin reisi değil, kahraman-ata da olabilir (Dikov, 1958: 46; Volkov, 2002:18; Savinov, 1994:12). Geyik taşlarının yanında/yakınında bulunmuş fallik buluntular taşlardaki erkek imgesini güçlendirirken bazı araştırmacılara göre bunlar tanrı-atanın erkeklik gücüne ve doğurganlık kültürüne işaret etmektedir. Altaylarda kutlanan, ata ruhu ya da ata şaman ruhunu simgeleyen Koço Kan bayramı fallik atalar kültürünün doğrudan bir mirası olarak görülebilir (Kubarev, 1979: 86,87; Jacobson-Tepfer, 2001: 36; Beydili, 2004: 316).

Başlangıçta sadece tip 2 ve 3'teki geyik taşlarında yer aldığı düşünülen eğik ve birbirine paralel çizgilerin insan yüzünü simgelediği, bunların ölülerin yüzüne çekilen çizgiler, dövme ya da maske olduğu varsayılmıştır.

Ayrıca bu çizgilerin ölü ile diri arasında sınır, büyük tanrının sembolü, Orion takımyıldızının şeması olabileceği de ifade edilmiştir (Savinov, 1994: 91, Volkov, 2002: 17; Mannay-ool, 1968: 143). Sonraki araştırmalarda bu çizgilerin aslında tip-1 geyik taşlarda da var olduğunu ancak diğerlerinde olduğu gibi kazıma ya da darp yöntemi ile değil boya ile yapıldığı tespit edilmiştir. Bu husus çizgilerin insan yüzüne yapılmış dövme ya da boya olduğu düşüncesini desteklemektedir. (Yesin, 2018: 105)

Çiz.12 Tip-3 geyik taşlarında yer alan eğik/paralel çizgiler (Yesin, 2018)

Geyik taşlarının antropomorfik kökeni ve simgeciliği yanında üzerlerinde çok yoğun kozmik simgelerin yer aldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Geyikli taşların üst kısımlarında, baş bölgesinin her iki yanında, yer alan yuvarlak disk-halkalar bazı araştırmacılar tarafından küpe, bazıları tarafından da bronz ayna olarak zikredilmiştir. Bu aynalar uzun süredir “çeşitli antik halkların mitolojisinde güneş diskinin bir sembolü olarak” düşünülmektedir (Mannay-ool M. , 1968: 142; Okladnikov, 2014:131). Bilindiği gibi güneş kültleri ile güneşin ve başka gök cisimlerinin putlaştırılması dünyadaki pek çok kavim ve halkların dini düşüncelerinde önemli yer tutmaktadır. Esasında bunların güneş, ayna ve küpe olması birbiri ile ilişkili sayılabilir. Emel Esin’e göre Şang-Chou devrinde metal aynaların, tanrılaşan ata ve ruh ile ilişkisi olan ateş çıkardığına inanılıyordu (Esin, 2006: 232; Oktay Çerezci, 2019: 323). Başlangıçta ruhu simgeleyen kulplu ayna/güneş formu daha sonra küpe şeklinde ifade edilmiş, Göktürk devrine kadar giden küpelerin kökenini oluşturmuş olabilir.

Çizim 13. Moğolistan, Tuva ve Güney Sibirya'daki geyik taşları üzerindeki güneş diski, ayna veya küpe tasvirleri ve kurgan buluntularından örnekler (E.A.Novgorodova, 1989)

Res.3 Göktürk Devrine ait çeşitli küpe buluntuları (J.Ö. Oktay Çerezci, 2017)

Güneş simgeçiliğinin başka yönleri de mevcuttur. Türk halklarında güneş insan şeklinde tasavvur edilerek ana veya kadını simgelemiş, üremenin, başlangıcın simgesi olmuştur (Bayat, 2011, s. 302). İnsan biçiminde düşünülen güneşin bir diğer tasviri de ortasında nokta veya çevresinde çizgilerin olduğu halkadır. E. Esin'e göre güneş ayrıca alp ve hükümdarlık simgesidir ve Hunların atası Hsianların ongunudur. Çin'de Çou ve Han döneminde yukarıda bahsedilen kozmik ve simgesel anlatımlara uygun tasavvurlar vardır. Han metinlerinde güneş ve ay göz kamaştırıcı birer tanrıdır ve yeryüzünde gezintilerini iki tekerlekli kağı üzerinde yaparlar. Geyik taşlarına bakıldığında benzer bir anlayışın burada da var olduğu söylenebilir; zira atların çektiği arabaları görmek mümkündür. Benzer bir dört atlı iki tekerlekli araba kaya resimlerinde, iki atlı-iki tekerlekli araba ise geyik taşlarında tespit edilmiştir (Esin, 2004: 61, 63-65) (Bkz. Çizim 6 ve 12)

Çiz. 12 Moğolistan'dan bir kaya resmi. Ay ve güneş tanrılarının bindiği dört atlı kağnı (Esin, 2004)

Bazı araştırmacılar geyik taşlardaki diskleri doğrudan geyiklerle ilişkilendirmişlerdir. A.P. Okladnikov'a göre, henüz Taş Devri'nde, güneş bütün gün boyunca doğudan batıya akan, tahammül edilemez bir parlaklığa sahip altın boynuzları parlayan bir geyik olarak canlı kozmik bir varlık biçiminde ortaya çıkmıştı. İşte bu yüzden geyik taşlarında geyiklerin boynuzları üzerinde güneş diskleri de resmedildi (Konstantinov, 2015: 19). Ancak muhtemelen disk/güneş tasvirlerinin geyik boynuzları ile ilişkisi resim yüzeyinin sunduğu imkân ile ilgilidir. Zira bu diskler boynuzlardan genellikle inci dizi şeklinde bir çizgi ile ayrılmıştır. Bazı tasvirlerin ise geyik boynuzlarıyla ilgisi yoktur.

Çiz. 13. Güneş diskleri ve geyik boynuzları (Volkov, 2002)
Resim 4. İvolgin geyik taşı (<https://fanatbaikala.ru/olennyjj-kamen>)

Bilindiği gibi Türk sanatında geyik Altaylar ve Sibirya'da çok erken devirlerde, hayvan atanın, ilahın ve daha sonra şamanın biçim değiştirmesinin sembolüdür (Çoruhlu, 1995c: 35). Geyik Türk mitolojisinde bir ilahe (ruh) olarak hakanlarla ilişkide bulunurken (Ögel, 2010: 569) bazı kültürlerde tanrıların habercisidir.

Bazı araştırmacılar geyik taşlarında tasvir edilen stilize geyiklerin ağız kısmının gaga şeklinde ele alınmasını kuş-geyik özellikleri gösteren Fei-lien efsanesine benzetirken (Esin, 2006: 230) bazıları güçlü bir kara hayvanından zarif bir su kuşuna dönüşümü olarak yorumlamıştır (Jacobson-Tepfer, 2001:31). Son yıllarda Moğolistan'da yapılan incelemelerde bazı geyik tasvirlerinin üzerinde kırmızı boya kalıntılarının bulunması geyiklerin kurban hayvanı olduğu yönünde önemli bir belgedir (Gantulga, Erүүл-Erdene, & Magay, 2020:45). Bu belge Savinov'un geyik ve geyik taşlarını kurban ritüeli ile ilgili görmesini de desteklemektedir (Jacobson-Tepfer, 2001: 46).

Taşlarda resmedilen geyiklerin ren geyiği ya da kızıl geyik olduğu ileri sürülmüştür. Kızıl geyik boynuzlarında bulunan pantokrin denilen bir madde geyiğe olduğu kadar insana da faydalıdır. En verimli pantokrin maddesi kızıl geyiğin yeni büyüyen ve genç boynuzlarında bulunmaktadır. Bunun dışında büyük hatta atılmış boynuzlarda da bu madde mevcuttur. Bu maddenin varlığı eski Buryat avcıları ve halk şifacıları tarafından biliniyordu.

Boynuzun biyolojik nitelikleri arasında iyileştirici, cinsel ve çalışma gücünü artırıcı özellikler vardır. O halde bu geyiklerin tasviri sağlığın ve neslin çoğalmasını sembolize etmektedir. Bu, soya, aileye ve kabileye iyilik isteği anlamına da gelebileceği gibi, gerçek güneşin altında uzun yaşama, ölümden sonra ise geyik taşında gösterilen güneş diski altında hayatın yeniden başlamasına işaret sayılabilir (Konstantinov, 2015, s. 20,21). Zaten Çou devrinden itibaren geyik boynuzlarının her yıl düşüp yeniden çıkması yeniden doğumun alegorisi olmuştur (Esin, 2006: 230).

Geyik taşlarının üzerinde at, dağ keçisi, boğa, kaplan domuz gibi ve çeşitli yırtıcı hayvanların yanında balık tasvirlerine rastlanmıştır. Bu hayvanlar genel olarak ölümlle ilişkili ya da gücü simgelemesinin (Çoruhlu, İskit- Hun Sanatında Tarihsel Devamlılık, 2021: 286) yanında kozmolojik

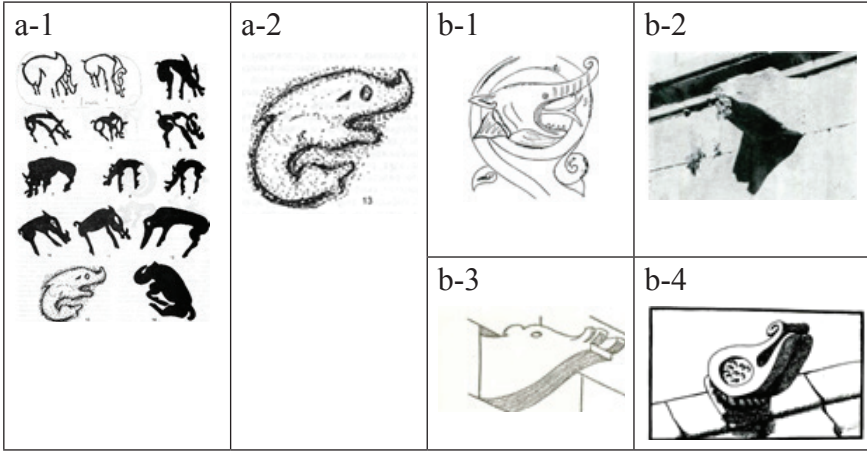
ve mitolojik yanları vardır. At bilindiği gibi şamana göksel yolculuğunda binek hayvanı olarak hizmet ederken binicisi olmayan at ölmüş sahibi ve ölümü simgeler (Çerezci, 2018:93). Boğa ve dağ keçisi ise alplık ongunudur. Dağ keçisi ongun olmasının yanında Göktürklerde hanedan işareti, (Esin, 2004: 39, 206) güç, kuvvet ve hükümdarlık simgesi iken (Çoruhlu, 1995a) boğa yiğitlik ve güç timsalidir (Çoruhlu, 1995b). Kaplan da benzer bir şekilde alplık simgesi, yiğitlik ve güç timsalidir.

Çizim 14. Geyik taşlarında yer alan geyik, kaplan, at, yaban domuzu hayvanların tasvirleri (Novgorodova, 1989)

Türk sanatında pek izah edilmeyen domuz Çin simgeçiliğinde yiğitliği ve erkekliği simgelemektedir (Eberhard, 2000: 98). Bu bakımdan geyik taşlarında yer alması anlamlıdır. Çin’de ormanların zenginliğini ve Ay’ı simgeleyen bu hayvan 12 hayvanlı Türk takviminde 12.ayın ismidir. Yaban domuzu çeşitli mitolojilerde de gücü simgelemektedir. İskandinav, Cermen ve Anglo-Sakson kültürlerinde güç sağlaması için kalkan, miğfer ve kılıçlara domuz tasvirleri yapılıyordu ((Kayalı & Hakman, 2021:458). Domuzun bir diğer özelliği geyik ve at gibi kurban hayvanı olmasıdır. Chou prenslerinin (Esin, 2006: 244) ve Nanayların domuzu kurban ettikleri kaydedilmiştir (Harva, 2014: 148).

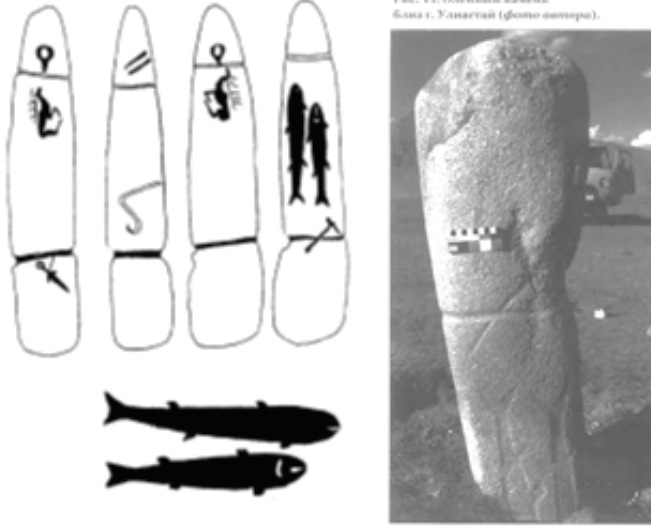
Geyik taşlarındaki domuz tasvirlerinin konumu genelde taşların aşağı bölgelerinde olduğundan kozmogonide dünyanın üzerinde durduğu, yani yeri tutan yılanla özdeşleştirilmiştir (Kilunovskaya & Semenov, 1999: 139). Gerçi bunun için yeterli bir argüman gösterilmemekle birlikte verilen örnekler arasında bir domuz tasviri Emel Esin'in Selçuklu evreni olarak isimlendirdiği Hint tasavvurlarında yer alan ve Pencikent evrenleri üzerinden Anadolu'ya geldiğini belirttiği fil-ejder (Esin, 2006: 139) tasvirine benzemesi açısından oldukça ilginçtir. Bu tasvirin burnu fil gibi uzun ancak pulsuz, boynuzsuz ve dişsizdir ancak kuyruk kısmı da yine bir ejder başı gibi sonlanarak Selçuklu sanatında birbirine sarılmış çift başlı ejder figürünün proto-tipi gibidir. Esasında çiz.14/a-1'deki domuz tasvirlerinin burunları da stilize bir biçimde uzatılmıştır ancak, çiz.14/a-2'de ayrıca gösterilen tasvir bunlardan belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Belki de bu ejderin erken devir Türk ve Çin tasavvurlarında yer alan kozmik sulardan çıkmadan önceki hali ile olgun bir ejder haline dönüşümünün tasviridir; ancak geyik taşlarında şimdiye kadar yılan ya da ejder tasvirleri görülmediğinden bu konu tartışmaya açıktır.

Çiz. 15a Geyik taşları üzerinde yer alan domuz tasvirleri ve ejdere benzeyen tasvir Kilunovskaya & Semenov, 1999)

Çiz.15-b Selçuklu sanatında görülen fil burunlu ejder tasvirleri (Öney, 1969; Esin, 2006)

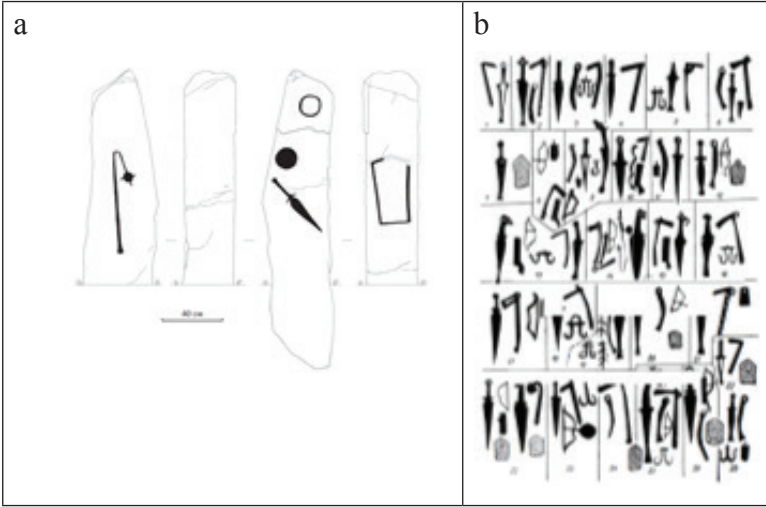
Geyik taşlarında az da görülen bir hayvan olan balık da yeri tutan yılın imgesini hatırlatmaktadır. Balık, Altay yaratılış mitlerinde olduğu gibi dünyanın yaratılmasında denge unsurudur (Harva, 2014: 20). Balık ayrıca fallik bir unsur olarak kutsal gebeliğin aracı, ölüm ve yeniden doğumla ilgili kironik bir karakterdir ((Ojeredov, 2008: 136).

Çiz.16 Balık tasvirli geyik taşları (Volkov, 2002)

Res.5 Moğolistan Uliastay şehri yakınından balık tasvirli geyik taşı (Yu. İ. Ojeredov, 2008)

Geyik taşlarının üzerinde yer alan silah çeşitlerinin sembolizmine değinirsek hançer ve bıçaklar çeşitli topluluklarda ilahların ve hükümdarların ayrıca kahramanların silahları olarak kabul edilmişlerdir. Hançer ve bıçak gibi silahlar kurban törenini ve ölümü ifade ettiği gibi ölünün ruhunu kötülüklerden koruyacağı da düşünülebilir. Bunların kullanımının sonraki devirlerde Türk sanatında yas sahnelerinde sıkça karşımıza çıktığı görülmektedir (Çoruhlu, 1997). Silah tasvirleri içerisinde yakın zamanda keşfedilmiş güz ünük bir örnek olarak dikkat çekicidir. Bu tasvir Han döneminden itibaren Çin’de kullanımı bilinen güzün antik Bronz Çağı’ndan itibaren Moğolistan coğrafyasında kullanıldığını göstermektedir (Gantulga, Eruul-Erdene, & Magay, 2020: 49).

Çiz. 17a Gürzlü geyik taşı ((Gantulga, Eruul-Erdene, & Magay, 2020)

Çiz.17b Geyik taşlarındaki silah tasvirleri (Novgorodova, 1989)

Bunun dışında geyik taşlarında kemer süsleri, kalkan ve masklar da görülmektedir. Bilindiği gibi kemer eski Türklerde rütbe işaretiydi. Masklar ise ölen kişinin korunmasını ve öteki dünyaya geçişini sağlayan unsurlardır (Oktay Çerezci, 2013: 407). Geyikli taşlarda görülen beşgen şekillerin kalkan olduğu düşünülmektedir (Devlet, 2007: 96-99). Bunun yanı sıra bu şekiller ev, torba ve ruhların ikamet ettiği yer olabileceği de ifade edilmiştir (Esin, 2006: 287-288). Kalkanın silah gibi koruyucu bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şaman kıyafetlerindeki iskelet sembolizmi de geyik taşlarındaki kalkanlara benzer şekilde ele alınmakta olup koruyucu unsur olarak görev yapmaktadır (Gürcan,2017: 470).

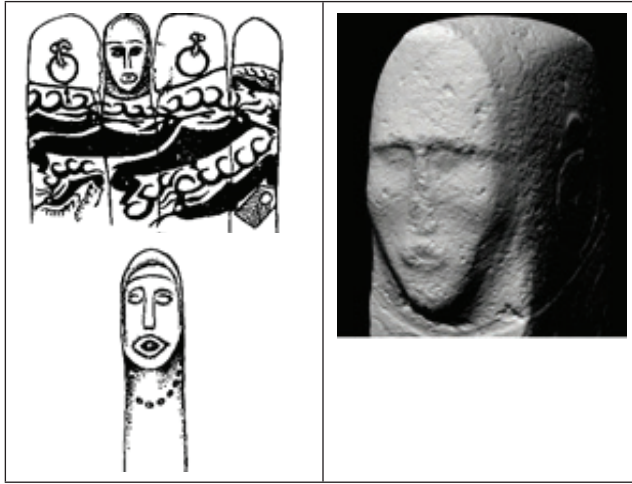
Çiz.18 a Geyik taşları üzerinde yer alan kalkanlar (Sol) (Gantulga, Eruul-Erdene, & Magay, 2020)

Çiz. 18-b Ak-Alaha-1 Mezarlığı 1 no.lu kurganda ahşap kalkan (Orta) (Polosmak, 1994)

Res.6 Tofalara ait bir Şaman elbisesi (Güney Sibirya) (Sağ)

Şamanik unsurların geyik taşları ile paralelliği, doğrudan ısıklık çalar şekilde dudakları büzölmüş insan başlı geyik tasvirlerinde kendini göstermektedir. Kutup civarındaki şaman ayinlerinde bilinen bu uygulamada yer-gök ruhlarına çağrı yapılmaktadır (Fitzhugh, 2009: 192).

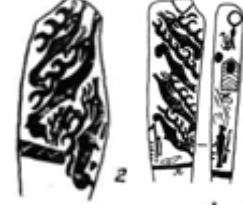
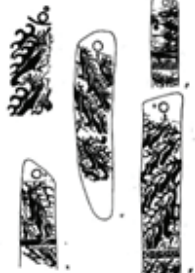

Çiz.19 Dudakları vurgulanmış insan başları (Novgorodova, 1989)

Res.7 Uushgyn Övör'den 14 numaralı geyik taşı (Fitzhugh, 2009)

Sonuç olarak tipolojik olarak sınıflara ve üslupsal özelliklerine göre ayrılan ve Bronz Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na kadar varlığını sürdürmüş geyik

taşları, çevresinde anma töreni yapılan askerin ya da atanın anısını yaşatmak için dikilen üzerinde günlük kullanıma ait eşyalarla birlikte yoğun simgesel, kozmolojik ve kozmogonik işaret ve tasvirlerin yer aldığı eserlerdir.

	1.Grup	2.Grup	3.Grup
Alt Tip 1			
Alt Tip 2			
Alt Tip 3			
Alt Tip 4			

Tablo D.G. Savi-
nov'un eserinden der-
lenmiştir (1994).

KAYNAKÇA

Bayat, F. (2011). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*. İstanbul: Ötüken.

Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap.

Çlenova, N. L. (1991). Eşo raz o date olennoho kamnya iz Arjana. *KSĪA*(204), s. 24-30.

Çoruhlu, Y. (1995a, Nisan). «Türk sanatında koyun, koç, keçi figürlerinin sembolizmi». *Türk Dünyası Tarih Dergisi*(100), s. 52-60.

_____ (1995b, Mayıs). “Türk sanatında görülen boğa (öküz, inek) figürlerinin sembolizmi”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*(101), s. 53-60.

_____ (1995c, Haziran). “Türk Sanatında Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi”. *Toplumsal Tarih*, 3(18), s. 33-42.

_____ (1997). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Lahit (veya taş sanduka) lerde görülen hançer”. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan 9-11, 1997,*, (s. 60-70). İstanbul.

_____ (2021). “İskit- Hun Sanatında Tarihsel Devamlılık”. S. Çirkin (Dü.) içinde, *Kökler.Arkeoloji ve Tarih* (Cilt II, s. .269-304). İstanbul: Ötüken.

Çugunov, K. V., Parzinger, G., & Nagler, A. (2017). «İstoriya arheologičeskih issledovaniy v Turano-Uyukskoy doline». K. V. Çugunov, G. Parzinger, & A. Nagler içinde, *Tsarskiy Kurgan Skifskogo Vremeni Arjan-2 v Tuve* (s. 12-18). Novosibirsk: İzdatel’stvo İAET SO RAN.

Devlet, M. A. (2007). “İzobrajeniya Şitov Na Olennih Kamnyah”. *Kamennaya Skul’ptura i Mel’kaya Plastika Drevnih i Srednevekovih Narodov Yevrazii. TRUDI SAİPİ* (Cilt 3, s. 96-99). içinde Barnaul: İzdatel’stvo Az Buka.

Dikov, N. (1958). *Bronzoviy Vek Zabaykal’ya*. Ulan-Ude.

Domozhakov, A. (2019). *Hakas Milli Bölge Etnografyası Müzesi'ndeki Okunye Dönemi taş heykelleri*. İstanbul: MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD TİS Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı.

Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı.

_____ (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Fitzhugh, W. (2009). “The Mongolian Deer Stone-Khirigsuur Complex: Dating and Organization of A Late Bronze Age Menagerie”. H. P. J. Bemmam (Dü.) içinde, *Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007* (s. 186-199).

Gantulga, J., Eruul-Erdene, U., & Magay, J. (2020). “Nekotariye rezul'tati izuçeniya olennih kamney v doline reki hoyd tamir”. *Nauçnoye Obozreniye sayana Altaya, 1* (25).

Gürcan Yardımcı, K. (2017, Aralık). “Türk Töresinin Hazinesi Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi”. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 3.

Harva, U. (2014). *Altay Panteonu*. (Ö. Suveren, Çev.) İstanbul.

Jacobson-Tepfer, E. (2001). “Cultural Riddles: Stylized Deer and Deer Stones of the Mongolian Altai”. *Bulletin of the Asia Institute*(15), s. 31-56.

Kayalı , Y., & Hakman, I. (2021). “Yaban Domuzu (Varāha) Mitinin Hint Mitolojisindeki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Folklor/Edebiyat*, 27(106), s. 455-470.

Kilunovskaya, M., & Semenov, V. (1999). “Olenniye kamni Tuvı (sujeti, stil', semantika)”. *Arheo-logičeskiye vesti*(6), s. 130-145.

Konstantinov, M. (2015). “Olenniy kamen kak gumanistiçeskiy simvol drevnih etnosov”. *Seriya “İstoriya”*, 13, s. 18-24.

Kubarev, V. (1979). *Drevniye izvayaniya Altaya (Olenniye kamni)*. Novosibirsk.

Magail, J. (2005). “Les ”pierres à cerfs” des vallées Hunuy et Tamir en Mongolie Jérôme Magail”. *Bulletin du Musée d'Anthropologie préhistorique de Monaco*.

Mannay-ool, M. (1968). “Olenniye Kamni Tuvi”. *Uçoniye Zapiski*, 13, s. 138-149.

Novgorodova, E. (1989). *Drevnyaya Mongoliya*. Moskova: Nauka.

Ojeredov, Y. I. (2008). “OLENNIY KAMEN' IZ SOMONNOGO TSENTRA ERDENE-BUREN V HOVDSKOM AYMAKE ZAPADNOY MONGOLII”. D. Savinov (Dü.) içinde, *Tropoyu Tısaçeletiy. Trudı Sibirskoy Assotsiatsii issledovateley pervobitnoy iskusstva*. (Cilt 4, s. 131-138). Kemerovo.

Okladnikov, A. (2014). “Tarihin Şafağında İç Asya”. D. Sinor içinde, *Erken İç Asya Tarihi* (A. Şenel, Çev., s. 61-141). İstanbul: İletişim.

Oktay Çerezci, J. Ö. (2013). “Orta ve İç Asya'da VI-IX. yüzyıllar arasında maden sanatı: Göktürk devri”. İstanbul: MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı.

_____ (2017). “GÖKTÜRK DEVRİ KÜPELERİ (VI-IX. YÜZYILLAR)”. *Sanat Tarihi Yıllığı*(26).

_____ (2018). “Türk Sembolizminde At”. *Z Dergisi*(3), s. 91-93.

_____ (2019, Temmuz). “Orta ve İç Asya Buluntularına Göre Erken Devir Türklerinde Ayna”. *Art-Sanat*, s. 319-342.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: TTK.

Öney, G. (1969). «Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri». *Bellekten*, 33(130), s. 130-171.

Volkov, V. (2002). *Olenniye Kamni Mongolii*. Moskva: Nauçnyy Mir.

Yesin, Y. N. (2018). “Ob İstokah İkonografii Olennih Kamney”. B. V. Bazarov (Dü.) içinde, *DREVNIYE KUL'TURY MONGOLII, BAYKAL'SKOY SIBIRI I SEVERNOGO KITAYA Materialı IX mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii (g. Ulan-Ude, 10–14 sentyabrya 2018 g.)* (s. 103-108). Ulan-Ude: İzdatel'stvo BNTS SO RAN.